

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 РОКУ

Стаття присвячена зовнішньо та внутрішньополітичному становищу Речі Посполитої напередодні Хотинської війни 1621 року, проаналізовано міжнародні відносини польської держави з Османською імперією в контексті зростаючої напруги за контроль над Молдовським князівством.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, Тридцятирічна війна, Хотинська війна, Бушевська угода, Запорізька Січ, Кримське ханство, Молдовське Князівство.

Річ Посполита 1620 року опинилась на порозі повномасштабної війни з Османською імперією, розв'язка якої відбулась на Хотинських полях у вересні-жовтні наступного року. Ця війна переважно розглядається як оборонна війна Речі Посполитої проти османської агресії. Однак проаналізувавши події, що передували сорокаденній Хотинській війні, можна виявити багато цікавих фактів, дій польських державних діячів того часу, що фактично провокувало османів на вирішення протиріч між державами військовим шляхом. Автор у жодному разі не ставить перед собою завдань показати Османську державу як миролюбного суб'єкта тогочасних міжнародних відносин, але спробує показати, що Річ Посполита не виглядала беззбройною, невинною жертвою османської агресії.

Хотинську війну 1621 року як військово-політичне явище неможливо оцінити без комплексного розгляду міжнародної ситуації, яка склалась у балто-чорноморському регіоні та на західних кордонах Османської імперії в першій чверті XVII століття.

Намагання польського короля Сигізмунда III зі шведської династії Ваза створити імперію, яка охоплювала б території Північної-Східної Європи, втягнули Річ Посполиту в кровопролитні та затяжні війни зі Швецією в Прибалтиці та проти Московії, яка переживало династичну кризу (намагався зробити свого сина Владислава царем) [14, с. 7].

Внаслідок цього польсько-литовська держава змушена була вести війни на два фронти: зі Швецією у 1600-1629 рр. (тривала з перервам війна у 1600-1611 рр., 1617-1618 рр., 1621-1626 рр., 1626-1629 рр.) та Московським царством у 1609-1618 рр. У цей період Річ Посполита намагається також посилити свої впливи і на Балканах, де її інтереси починають перетинатись з інтересами Османської імперії, яка переживає глибокі потрясіння соціально-економічного та політичного характеру, але залишається значною військовою силою в балканському регіоні.

Варто відзначити, що у 1618 році розпочалась Тридцятирічна війна з яскраво забарвленим релігійним підтекстом, в якій Польща пряму участь не брала, хоча надавала військово, фінансову та дипломатичну підтримку католицькому блоку держав на чолі з Габсбургами. Це також вносило свою частку напруги між османами та поляками [13, с.172]. Перші підтримували правителя Трансільванії протестанта Бетлена Габора проти Габсбургів, другі намагались добитись призначення правителем Трансільванії більш лояльної кандидатури щодо Речі Посполитої.

Отже, напередодні Хотинської війни Річ посполита внаслідок особистих амбіцій та авантюрної міжнародної політики короля Сигізмунда III Вази мала на свої кордонах три геостратегічних точки напруги: Прибалтику (територіальні претензії Шведського королівства), невирішені територіальні спори на своїх східних кордонах з Московським царством та балканський вузол протиріч з Османською імперією, який зрештою і призвів до польсько-турецького збройного конфлікту, розв'язка якого вирішилась на українській землі у вересні-жовтні 1621 року під стінами Хотинського замку.

У радянській історіографії склався стійких образ Османської імперії держави-хижака, яка першочерговим завданням своєї міжнародної політики ставило підкорення та знищення слов'янських народів. Звичайно, як і будь-яка імперія античності та середньовіччя, Османська імперія проводила значні завоювання та розширення своїх кордонів, що передбачало підкорення держав та народів. Імперії живуть поки вони розширюються.

До 1596 р. не було жодного питання міжнародної політики в Європі та Азії, яке б так чи інакше не стосувалося османців [3, с. 45]. Однак, слід зауважити, що після закінчення золотого епохи правління сул-

танів Селіма Грізного та Сулеймана Кануні, значні завоювання припиняються, імперія поступово починає занепадати. Класичний період існування закінчився за оцінками турецького історика Галіля Іналджика у 1600 році [3]. Після цієї дати фактично османська політика в Європі, Азії та Африці спрямовані на збереженні уже досягнутих результатів, подоланні внутрішніх протиріч. Лише епізодично османи досягають військових успіхів в Європі у XVII столітті (здобуття Подільського воєводства Речі Посполитої за Бучацьким мирним договором). Османську імперію у XVII столітті починають розгойдувати селянські повстання в Анатолії [2, с. 70; 3, с. 61]. Все більшу непокірність починають виявляти васальні правителі Молдови, Валахії, Трансильванії, Кримського Ханства, що прагнуть за підтримки Європи, зокрема Речі Посполитою та Габсбургів, скинути тягар турецької правління. До цього слід додати надзвичайно напруженні відносини з Персією за володіння Закавказзям, що чергуються періодами війни та хиткого миру. Окремо слід визначити середземноморські проблеми османів з Венецією, Іспанією, котрі прагнуть ослабити турецький контроль над регіоном. Війни XVI століття, що велися з Європою, козацькі морські походи першої чверті XVII століття та їхній наслідок – занепад внутрішньої чорноморської торгівлі, Великі географічні відкриття, що змістили маршрути морських торгових шляхів, відсутність переходу від принципу комплектування османської армії на основі ленно-тимарної системи (фактично ополченського типу) [10] до професійної найманої армії, роздутий адміністративно-бюрократичний механізм та корупція в державі, релігійно-етнічна різноманітність, вресіт-ресіт, вичерпують внутрішні резерви держави і призводять до повільної стагнації соціально-економічної, політичної та військової сфер життя Османської імперії [6, с. 6]. Подібні фундаментальні зміни в Османській імперії не пройшли повз європейські країни, котрі протягом XIV-XVII століть прямо або опосередковано протистояли османам. Фактично з другої половини XVII століття розпочинається друга європейська реконкіста з витіснення османів з Балкан, Північного Причорномор'я, Кавказу, яка завершилась лише в першій чверті XX століття.

Окремо автор хоче виокремити козацький фактор напруги між обома державами, який особливо посилюється в першій половині XVII століть. З кінця XVI століття Запорізька Січ, незважаючи на поразки козацьких повстань, починає відігравати значну роль у міжнародних відносинах не лише Східної Європи, а й на Балканському півострові. Як феномен прояву боротьби українського народу проти іноземного поневолення його роль неможливо недооцінити. Це і боротьба проти польсько-шляхетського гніту, татарських набігів, турецької та московської загроз. Але нас перш за все буде цікавити позиція польського уряду в ставленні до козаків крізь призму турецько-татарської загрози. З одного боку Річ Посполита була зацікавлена в козаках як потужній силі на прикордонні проти Кримського Ханства та Московської держави, а з іншого намагалась тримати Запорізьку Січ під повним контролем.

Після поразок кінця XVI ст. козацтво на короткий час перестало бути головною проблемою в польсько-турецьких стосунках. Козаки брали участь у Лівонській війні, в аферах Лжедмитріїв, і цим давали вихід власній енергії. Козаки «повернулися» ближче до 1610 року, і наступне десятиліття стало часом їх найбільшої активності, відомим як доба героїчних походів [4, с. 54]. Однак вихід цієї енергії активізував татарські набіги. Ми не будемо аналізувати козацько-татарську взаємодію і виявляти чи були козацькі напади на Крим ударами у відповідь і навпаки, проте відзначим що козацький фактор вносив напругу в кримсько-польські відносини.

Оборона кордонів Речі Посполитої від турецько-татарської загрози найбільше цікавило шляхту так званих українських воєводств. Це питання неодноразово ставилось на польських сеймах 1610-х років [11]. Однак незважаючи на найрізноманітніші варіанти вирішення татарської загрози (від будівництва нових фортець до збільшення кавалерійського війська), все одно вирішальну роль у нейтралізації татарських набігів відігравали козаки та покозачене населення України.

Одне із заплутаних питань щодо татарських набігів – це їхній зв'язок із зовнішньою політикою Гіреїв та Османів. Набіги справедливо вважали воєнною акцією, і, з точки зору сучасного міжнародного права, їх можна розцінювати як акт агресії. До того ж вони підпадали під дію мирних угод, що уклалися з Кримом чи Портою. Проте після кожного набігу не відбувся обмін посольствами і не уклалися мирні угоди – рації ніколи не служили приводом для укладання мирних угод. Отже, здається, що набіги не сприймалися сучасниками як справжня війна, але завжди залишалися засобом політичного тиску [12, с. 52].

Відношення до козаків польського уряду носило подвійний аспект. З одного боку шляхта, не бажаючи платити зі свого кошту за оборону українських земель, розуміла, що без Запорізької Січі подальша колонізація степів України, а отже подальше власне збагачення просто неможливе. З іншого розуміла, що козацькі вольності можуть призвести рано чи пізно національного вибуху проти польського поневолення. Крім того Запорізька Січ вносила додаткову напругу в польсько-турецьких відносинах. Козаки не лише обороняли українське південне прикордоння, яке польська шляхта асоціювало з поняттям «східні креси»,

а й здійснювали превентивні морські та сухопутні походи в межі османських володінь. «Креси» – це свого роду Дикий Захід. Це земля, що не має чіткої лінії кордону, де нормально не функціонує громадське життя, державу представляє лише армія, дислокована в добре укріплених фортах. На «Кресах» панує безправ'я: має рацію той, хто стріляє першим [9, с. 108].

Саме ці походи доводили до люті турецьких султанів та кримських ханів. Вони неодноразово звертались до польського короля з вимогою припинити козацьке свавілля як підданців Речі Посполитої. Проте показовою завжди була позиція польського уряду, яку висловив канцлер Речі Посполитої Ян Замойський у 1597 році під час сейму, коли кримський посланець поскаржився на козацькі напади. Від сейму кримські посли вимагали: ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Канцлер Ян Замойський наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не мають постійного місця проживання, а збитків вони завдають не лише татарам, а й королівським підданим, тому хан може сам карати козаків, яких спіймає у власних володіннях [11, с. 43].

Конфлікт між Річчю Посполитою та Османською імперією не виник на порожньому місці. Протиріччя між обома державами накопичувались ще з кінця XVI століття, які виливались у намагання посилити свої військово-політичні впливи в декількох стратегічних точках на карті Європи. З одного боку Річ Посполита намагалась посилити свою присутність у Північному Причорномор'ї, а це означало пряму конфронтацію з оттоманами та їхнім васалом Кримським Ханством. Однак без політичного контролю над Молдовським князівством, яке також було васалом Османської імперії, і вирішення козацького питання – це завдання реалізувати було неможливо. Іншою точкою геостратегічної напруги стали Балкани. Обидві сторони намагаються створити пояс безпеки: поляки навколо своїх південних кордонів, а турки навколо своїх північних. До цих держав відносились: Валахія, Трансильванія, Молдова, певною мірою Кримське ханство. Окремо слід виокремити території українських земель, котрі належали Запорозькій Січі. Саме землі балкано-чорноморського регіону набувають ключового значення в майбутньому протистоянні.

На початку XVII століття перше місце у відносинах між Річчю Посполитою та Османською імперією знову вийшла проблема Молдавського князівства. Дипломати аж до Хотинської війни не могли визначитися з тим, кому воно належить. І лише договір 1623 року поставив усі крапки над «і» [4, с. 54].

Слід відзначити, що обидві держави до 1620 року декілька разів ставали на межу війни через молдовські справи. У 1607 та 1612 роках польський полководець та урядник Стефан Потоцький двічі з неофіційної згоди польського короля Сігізмунда III здійснював виправи до Молдови, щоб посадити господарем свого родича Костянтина Могили. Перший похід був успішний. Однак весною 1612 організував новий похід до Молдови, оскільки його родича змістив турецький ставленник Стефан IX Томша, але 19 липня зазнав поразки в битві під Сасовим Рогом неподалік Ясс, де потрапив у полон. Фактично це було пряме вторгнення на територію Османської імперії регулярних польських військ. Після поразки під Сасовим Рогом на сеймі гетьман Станіслав Жолкевський радив королю залучати до кварцяного війська всіх охочих і якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із Стефаном Потоцьким [11, с. 43]. Однак у 1615 році польський магнат та полководець, соратник Стефана Потоцького Самійло Корецький здійснив нову виправу, щоб посадити на господарський стіл Молдови Олександра Могили, молодшого брата загиблого Костянтина Могили. Похід спочатку був надзвичайно успішним: польські війська розбили молдовські війська Стефана IX Томші, а згодом загони татар надіслані султаном на допомогу останньому. Однак у 1616 році Самійло Корецький зазнає поразки під Сасовим Рогом як і Стефан Потоцький та потрапляє до полону. З одного боку ці виправи виглядали як приватні дії польської шляхти, проте в них приймали участь тисячі польських жовнірів з неофіційної згоди короля [11, с. 43]. Всі ці події надзвичайно ускладнили відносини між державами.

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). У вересні до польського кордону надійшли турецькі підрозділи на чолі з сілістрійським бейлербеєм Іскандер-пашею, молдавани, волохи, угорці і буджацькі татари войовничого мурзи Кантемира. Турецьке військо нібито сягало до 30 тис. чол. Знаючи про це, польська сторона доклала надзвичайних зусиль для мобілізації своїх сил. До нечисленних кварцяних рот приєдналися великі магнатські підрозділи. Зокрема, своє приватне військо чисельністю до 7 тис. чол. привели князі Збаразькі. Турки спалили Рашків, а сам Іскандер зупинився понад Дністром в Яругах. Жолкевський став неподалік [7, с. 17].

Ціною великих поступок гетьман Станіслав Жолкевський зміг домовитись із Портою і у вересні 1617 р. під Бушею була підписана мирна угода між Річчю Посполитою та Османською імперією, яка базувалась на взаємних зобов'язаннях стримувати татарські та козацькі напади. Поряд з цим стандартним пунктом угода

містила принципової ваги положення, що Польща визнає протекторат Туреччини над дунайськими князівствами і не буде втручатись в їхні справи. Одним з пунктів угоди була передача Хотина молдовському господарю Радулу [7, с. 17]. Це була поразка Польщі, оскільки політика спільного управління Молдавією, на якій довгий час базувались польсько-турецькі стосунки в регіоні, відходила в минуле.

Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя. Статус Молдовського князівства остаточно не був врегульованим.

Недалекоглядністю польської дипломатії стало ігнорування урядовими колами Речі Посполитою та короля Сигізмунда III Вази можливості укладання військового союзу з перським шахом Аббасом I. Посередником у переговорах мала виступити Венеція, яка також вела переговори з персами про удар з двох фронтів по османах [1, с. 28].

Персія постійно перебувала в об'єктиві уваги польських дипломатів та політиків. Напередодні Хотинської війни польські дипломати, гарячково шукаючи можливих союзників, скоріше за все, розглядали Персію як своєрідного гаранта або ж індикатора погіршення польсько-турецьких стосунків. Так, кілька разів на сеймах і в листуванні вищих урядників повторювалась думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить з персами. Тоді ж набула міжнародного розголосу посередницька діяльність відомого італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який пропонував свої послуги для переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I. Але переговори не відбулись, польський король був настільки задоволений польсько-турецькою угодою під Бушею, що навіть не захотів слухати перських послів, які прибули на варшавський сейм 1618 року з пропозиціями спільної війни проти Османської імперії [15, с.257].

В такій ситуації, згідно з класичним принципом «ворог мого ворога – мій друг», Персія виглядала досить реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг. По-перше, козаки були справді ефективними в боротьбі з турками. По-друге, залучивши запорожців до такої війни, польська влада виводила б козацтво з волостей і тим самим знімала б напругу всередині держави [5, с.13].

Але Варшава не пішла на створення союзу, що призвело до втрати чи не єдиного потенційного союзника проти османів. Причиною цьому стало загострення відносин та відновлення війни зі Швецією на Балтиці. Воювати на два фронти проти шведів на півночі та турків на півдні поляки не мали можливості. Хоча у 1621 році, коли відбувались вирішальні бої під Хотиним, Швеція розпочала знову бойові дії в Прибалтиці і війни на два фронти не вдалось уникнути.

Річ Посполита здійснила ряд серйозних міжнародних помилок також і у 1619 році. По-перше, надала військову допомогу Габсбургам проти Бетлена Габора – союзника турків. Дипломатичною помилкою Речі Посполитої стало також взяття під опіку молдовського господаря Гаспара Граціані, якого султан Осман II хотів змістити.

За таких обставин відносини Польщі та Османської імперії швидко псувались і польському послові до Стамбула Пьотрові Ожзі з труднощами вдалося відновити попередню угоду з султаном. 27 травня 1619 р. була укладена чергова мирна угода між двома країнами, але цей мир виявився оманливим [8, с.22].

Фактично всі ці події стали прямим порушенням Бушевської угоди і трактувалось османами ворожими. Вони починають концентрувати свої війська поблизу південних кордонів Молдови під командуванням силістрійського бейлербея Іскандер-паші. Швидше за все Іскандер-паша мав завдання від уряду Османської імперії надати військову допомогу Бетлену Габору, який готувався до генеральної битви проти Габсбургів, але у випадку перетину кордонів Молдови польськими військами, зупинити просування останніх.

Великий коронний гетьман Жолкевський був уже людиною похилого віку і проводив себе дуже невпевнено в справах оборони від турків і татар. Після татарських наїздів останніх років він втратив авторитет серед шляхти і тепер прагнув хоч би якось реабілітувати себе в очах суспільства. Не бажаючи зміщення пропольськи налаштованого молдовського господаря Граціані та, отримавши згоду короля діяти на власний розсуд, Жолкевський розпочав Цецорську кампанію [7, с. 17]. Перетнувши Дністер, фактично кордон Османської імперії, він першим розпочав бойові дії проти османів, що обернулись катастрофою для Речі Посполитої.

З жовтня 1620 року обидві сторони вважали себе в стані війни. Про оголошення Туреччиною восени 1620 р. війни Речі Посполитій було прямо сказано в універсалі короля Сигізмунда III Вази від 28 травня 1621 р. до шляхти Волинського воєводства. У документі насамперед нагадувалося про цей факт, який мав місце восени 1620 р. [16, с. 5].

Остання молдовська авантюра Станіслава Жолкевського 1620 року призвела до того, що Річ Посполита постала на межу військової-політичної катастрофи.

Отже, польсько-турецькі відносини як комплексне явище міжнародної взаємодії в першій чверті XVII століття характеризувались постійною перманентною напруженістю, яка була пов'язана з намаганням встановити контроль Річчю Посполитою над Молдовським князівством, загальною міжнародною напругою в Європі через початок Тридцятирічної війни.

Слід відзначити, що війська Речі Посполитою принаймні чотири рази перетинали кордони Османської імперії (її васала Молдови) до 1621 року перед початком боїв під Хотиним.

Польські втручання 1607 р., 1612 р., 1615-1616 рр. у перипетії боротьби за Молдовське князівство, проходило майже безкарно для Речі Посполитою з боку османського уряду. Дипломатам вдавалося залагоджувати конфлікти. Проте похід Жолкевського був останньою краплею в терпінні османського уряду. Цього разу польське військо вів не магнат з напівприватними військами, а особисто коронний гетьман – головний військовий керівник держави, який отримав інструкції від короля як діяти. Саме це було потрактовано як фактичне оголошення війни Османській імперії. До цього варто додати прихід до влади в Османській імперії молодого войовничого султана Османа II у 1618 році і майбутня битва під Хотиним стала невідворотньою.

Список використаних джерел та літератури

1. Ворог мого ворога – мій друг, або ідея польсько-перської співпраці в середині XVI – середині XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 27-33.
2. Гасратян М. Очерки истории Турции / М. Гасратян, С. Орешкова, Ю. Петросян. – М., 1983.
3. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. Олександр Галенко. – Київ: Критика, 1998. – 286, [32] с.
4. Козацька проблема у взаємовідносинах Речі Посполитої та Османської імперії у першій половині XVII століття / В. Пилипенко // Козацька спадщина. – 2005. – Вип. 2. – С. 54-59.
5. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 11-18.
6. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1. – 288 с.
7. Перед Хотинською війною (1617-1620) / С. А. Леп'явко // Література та культура Полісся. Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – С. 15-28.
8. Передчуття війни: польська антитурецька публіцистика напередодні Хотинської війни 1621 р. / В. Пилипенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 24-34.
9. Польський міф про «східні креси» в польсько-українських відносинах / Б. Гальчак // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 11. – С. 106-110.
10. Походження і закріплення військово-ленної тимарної системи в Османській державі / А. Живачівський // Схід. – 2010. – № 2 (102). – С. 72-77.
11. Проблема оборони південно-східного кордону на сеймах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. / В. Пилипенко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2008. – Т. 16. – С. 41-57.
12. Про татарські набіги на українські землі / О.Галенко // Український історичний журнал – 2003. – №6. – С.52-68
13. Роль і значення Хотинської битви в європейській військовій історії XVII ст. / Б. З. Якимович // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 172-181.
14. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Київ: Ін-т іст. України, 2011. – 520 с.
15. Уявна війна з реальним ворогом: плани збройного протистояння з Османською імперією у публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. / В. Пилипенко // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 249-262.
16. Хотинська війна 1621 року за актовими книгами ЦДІАК України / В. В. Страшко, Л. А. Сухих // Український історичний журнал – 2011. – №6. – С.4-15.